

„STOWARZYSZENIA OGRODOWE” *dr Jan Lipski*

Program Rozwoju
Organizacji
Obywatelskich
na lata 2018-2030
PROO

„Wydanie publikacji zostało dofinansowane
ze środków otrzymanych z NIW-CRSO
w ramach Programu Rozwoju Organizacji Obywatelskich
na lata 2018-2030 PROO oraz Fundacji R&D Hub”

Rozdział I. Stowarzyszenia działkowców na ziemiach polskich w ujęciu historycznym

I.1. Uwagi ogólne

Przed omówieniem aktualnych przepisów określających organizację ogrodów działkowych i pozycję prawną stowarzyszeń działkowców warto prześledzić proces kształtowania się zasad wspólnego wykorzystywania gruntów na cele ogrodów działkowych. Dla prowadzonych w dalszej części pracy rozważań szczególnie interesujące jest ustalenie rozwiązań przyjmowanych w okresie spontanicznego rozwoju form wspólnego korzystania z gruntów przez działkowców poprzedzającego przymusową likwidację samodzielnych towarzystw ogrodów działkowych, co nastąpiło w 1949 r. (rozdz. I.3). Doświadczenia pierwszych dziesięcioleci funkcjonowania organizacji działkowców pozwalają dostrzec powody, dla których były one zawiązywane oraz sposób, w jaki kształtowały się pierwotnie więzi prawne pomiędzy właścicielami nieruchomości, stowarzyszeniami prowadzącymi ogrody działkowe a użytkownikami działek. Formalnoprawna perspektywa badania historii ruchu działkowego pozwala skoncentrować się na zagadnieniach związanych ze sposobem kształtowania stosunków prawnych w organizacjach tworzonych w celu prowadzenia ogrodów działkowych.

Również analiza rozwiązań zaadaptowanych dla organizacji ogrodów działkowych w latach 1949–2013 przynosi spostrzeżenia przydatne dla dalszych rozważań (rozdz. I.4). Mimo że wdrożono wówczas model centralnego zarządzania ogrodami, który nie przystaje do współczesnych wymagań demokratycznego państwa prawa, to zasady korzystania z gruntów przeznaczonych na ten cel zachowały swoją wcześniejszą specyfikę, co pośrednio potwierdza wnioski prezentowane w dalszej części niniejszej pracy. Cenne poznawczo są również konkluzje wynikające z negatywnej oceny modelu obowiązującego do 2013 r. sformułowane w kolejnych orzeczeniach TK.

Dla ukazania charakteru współczesnych ogrodów działkowych warto też krótko wspomnieć o szerszych zjawiskach społecznych, które poprzedzały ich powstanie i wpłynęły na ich rozwój (rozdz. I.2).

I.2. Geneza współczesnych ogrodów działkowych

Już w epoce przedprzemysłowej przy skupiskach ludności nieposiadającej własnej ziemi wydzielano na jej potrzeby grunty służące prowadzeniu upraw warzywno-owocowych. Tradycja podmiejskich ogrodów dla mieszczan oraz zbiorowych zagonów dla biednych sięga wiele wieków wstecz¹. Zapisy historyczne na temat takich ogrodów na ziemiach polskich datowane są na XVII w.²

Postępująca w XVIII i XIX w. industrializacja i masowe przenoszenie się ludności ze wsi do miast powodowały rosnący popyt na żywność i wzrost jej cen, a zarazem wpływały na zwyczaje i sposób spędzania czasu przez ludność miejską. Oddawanie ziemi w celach upraw warzywno-ogrodowych pracownikom najemnym żyjącym w bardzo trudnych warunkach w miastach i na ich przedmieściach zaczęło być postrzegane wówczas nie tylko jako działalność społeczna mająca ułatwić wyżywienie warstw robotniczych, lecz także jako sposób na kształtowanie postaw moralnych i społecznych użytkowników działek. Dostrzegano pozytywne skutki zarówno zdrowotne, jak i społeczne zaangażowania w uprawy ogrodnicze całych rodzin. W tamtym okresie ogrody zakładane i prowadzone były przez filantropów (niekiedy wspólnoty parafialne lub miejskie), którzy angażowali się w ten sposób w akcje dobroczynne na rzecz warstw najuboższych³. Grunty przeznaczone na uprawy tego typu dzielone były

¹ Zob. *L.K. Netczuk*, Historia ogrodnictwa i ruchu działkowego na ziemiach polskich. Zarys problematyki badań i studiów źródłowych, w: *Biuletyn Informacyjny Polskiego Związku Działkowców* 2016, Nr 5, s. 47–48; *W. Lubawy*, Historia ogrodów, s. 9; także: *P. Gregorczyk*, Dwa wieki tradycji, <http://pzd.pl/artykuly/20406/188/Dwa-wieki-tradycji.html>; dostęp: 31.7.2022 r.) oraz *Brief History of Allotments in England*, <https://bkthisandthat.org.uk/brief-history-of-allotments-in-england>; dostęp: 31.7.2022 r.).

² *L.K. Netczuk*, Historia ogrodnictwa, s. 48–49.

³ Tego rodzaju działalność opisywał w pierwszej połowie XIX w. *G. Aikin*, No. II. Cottage Allotments, *Transactions of the Society, Instituted at London, for the Encouragement of Arts, Manufactures and Commerce*, 1831–1832, vol. 49, part I, s. 14–17; Zob. też *K. Neumann*, Allotment Gardens and Allotment Gardeners Through the Ages – From Gardens for the Poor to Factor of Wealth in Urban Culture of a Country, *International Seminar of the Office International Berlin*, 22–25 August 2013, http://www.jardins-familiaux.org/pdf/_anglais.pdf; dostęp: 8.5.2015 r., s. 19–20. Procesy te przedstawiają też: *H. Weckwerth*, Znaczenie i korzyści ogrodów działkowych

na wiele stosunkowo niewielkich parceli udostępnianych potrzebującym najczęściej na podstawie umów dzierżawy⁴. Stosunki dzierżawy miały jednak charakter indywidualnej relacji pomiędzy właścicielem gruntu a użytkownikiem i nie wiązały się z tworzeniem jakichkolwiek organizacji czy form współdziałania użytkowników działek. Cele dzierżawy były jedynie produkcyjne⁵. Jeśli określone były zasady użytkowania działek, to wyznaczane one były zwykle przez właściciela i określały obowiązki użytkownika działki (w tym niezwiązane bezpośrednio z korzystaniem z działki), których musiał on dochować dla zachowania prawa korzystania z gruntu⁶. Tego rodzaju uprawy, mimo że – tak jak późniejsze działki – również dotyczyły niewielkich parceli i zaspakajały częściowo zbliżone potrzeby – nie były jeszcze ogrodami działkowymi w formie, jaką znamy obecnie.

Tym, co wyróżnia zapoczątkowany w drugiej połowie XIX w. współczesny ruch działkowy, jest połączenie praktyki prowadzenia upraw ogrodniczych z ideą zdrowego trybu życia, wypoczynku na świeżym powietrzu, należytego wychowania dzieci, a także koncepcją wspólnego realizowania tych celów przez użytkowników działek. Proces ten początkowo inspirowany był przez społeczników, spośród których najbardziej znanymi byli – w Niemczech – dr *Ernst Hausschild* (zakładający tzw. ogródki schreberowskie⁷), a we Fran-

dla miasta i jego mieszkańców, w: *F. Gospodarczyk, J. Weber, M. Siewniak* (red.), *Kształtowanie, pielęgnacja i ochrona zieleni miejskiej Wrocław 1999*, s. 85–89; *A. Pawlikowska-Piechotka*, *Tradycja ogrodów*, s. 14–17 oraz *W. Lubawy*, *Historia ogrodów*, s. 15, a także *P. Divínová*, *Zahrádkové osady*, s. 14.

⁴ Wielkość działki miała to znaczenie, że zgodnie z założeniami osób oddających grunty pod takie uprawy, działka nie powinna odciągać użytkownika od jego codziennej pracy, miała też ona mieć charakter socjalny, tj. zaspokajając potrzeby własne użytkownika, a nie służyć prowadzeniu przez niego działalności zarobkowej (co niewątpliwie nastąpiłoby przy większej skali działalności ogrodniczej) – zob. *W.D.C. Cooper*, No. III. Cottage Allotments, *Transactions of the Society, Instituted at London, for the Encouragement of Arts, Manufactures, and Commerce, 1834–1835*, vol. 50, part II, s. 19.

⁵ *G. Aikin*, No. II. Cottage Allotments, s. 14–17; *L.K. Netczuk*, *Historia ogrodnictwa*, s. 47 i n., *B.K.*, *Brief History of Allotments in England*, <https://bkthisandthat.org.uk/brief-history-of-allotments-in-england>; dostęp: 31.7.2022 r.).

⁶ *G. Aikin*, No. II. Cottage Allotments, s. 17; *H. Bonnavaud*, *France: The future of allotment*, s. 14.

⁷ Nazywane tak dla upamiętnienia dr. *Daniela Schrebera* (zm. 1861 r.), który propagował wśród miejskich dzieci i młodzieży zdrowy tryb życia i gimnastykę pod gołym niebem, i w tym celu postulował zakładanie ogrodów działkowych. Najstarszy ogród „szreberowski” powstał w 1865 r. w Lipsku.

cji – ksiądz *J. Lemire* i notariusz *M. Renaudin*⁸. Do zrealizowania tych celów ogródki były starannie projektowane i oparte na przemyślanym planie funkcjonalno-przestrzennym⁹. Za istotne uważano np. by w ogrodach działkowych, poza indywidualnymi działkami, tworzyć też odpowiedniej wielkości tereny przeznaczone na zbiorowy wypoczynek i sport, obejmujące place zabaw dla dzieci, fontanny, trawniki i ławeczki, budynki pełniące funkcje sal zebrań, wspólnej jadalni¹⁰.

Ówczesny format ogrodów działkowych służył już zatem nie samym uprawom, ale również wielu innym celom. Szczególnie podkreślano „dobroczynność aktywnego wypoczynku na świeżym powietrzu, do którego obligują zajęcia ogrodnicze, rozwijania szacunku dla świata przyrody wśród dzieci i młodzieży, kształtowania postaw społecznych, umiejętności współpracy”¹¹. Kooperacyjny charakter ogrodów miał stwarzać „spoiwo społeczne w środowisku wspólnych interesów działkowców, zacierając różnice społeczne między różnymi kategorjami pracowników-sąsiadów”¹². Produkcja ogrodnicza była już tylko środkiem realizacji tych założeń, a nie celem samym w sobie¹³, choć zyskiwała szczególne znaczenie w okresach kryzysów ekonomicznych i wojen, kiedy występowały niedobory żywności, a wiele osób pozostawało bez pracy¹⁴.

Charakterystyczne dla współczesnego ogrodnictwa działkowego jest szczególne zaangażowanie się w funkcjonowanie ogrodów samych użytkowników działek. Stali się oni nie tylko biernymi adresatami pomocy, lecz wzięli odpo-

⁸ *A. Pawlikowska-Piechotka*, Tradycja ogrodów, s. 16; *W. Lubawy*, Historia ogrodów, s. 21; *E. Jankowski*, Dzieje ogrodnictwa, s. 411.

⁹ *K. Gryniewicz-Balińska*, Historyczne Ogrody działkowe Wrocławia jako element planowego systemu zieleni miejskiej, *Kwartalnik Architektury i Urbanistyki* 2015, t. 60, z. 1, s. 46.

¹⁰ *H. Weckwerth*, Znaczenie i korzyści ogrodów, s. 86–90.

¹¹ *A. Pawlikowska-Piechotka*, Tradycja ogrodów, s. 15 i 18.

¹² O tak zdefiniowanych i propagowanych celach ruchu działkowego patrz m.in. Manifest Związku Naturalnego Sposobu Życia i Leczenia – za *A. Pawlikowska-Piechotka*, Tradycja ogrodów, s. 13–22; a także *E. Jankowski*, Dzieje ogrodnictwa, s. 411–413; *Z. Grzegorzewski*, Opis projektu ustawy o ogrodach działkowych, *RPEiS* 1933, Nr 13(1), s. 221–223; *S. Wilczyński*, Ogródki działkowe jako zagadnienie społeczne, *Poznań* 1927, s. 3–4, 11–24; *Z. Kossowski*, Ogrody działkowe we Włocławku i okolicy, *Życie Włocławka i okolicy* 1929, Nr 10, podobnie *Kurowski*, Ogrodnictwo działkowe jako czynnik społeczny, *Śląski Działkowiec* 1935, Nr 17, s. 190–193, <https://www.sbc.org.pl/dlibra/show-content/publication/edition/130382?id=130382>; dostęp: 30.10.2018 r.

¹³ Pierwsze ogródki „szreberowskie” zakładane były dla dzieci; w ogrodach tych obok placów i boisk do zabaw wydzielano dzieciom kawałki gruntu pod uprawy. Dopiero sukces tych działań skłonił organizatorów i rodziców do powiększenia ogrodów o działki dla dorosłych, a następnie do samorganizowania działkowców w stowarzyszenia (Ogrodnictwo działkowe w świetle faktów historycznych, *Śląski Działkowiec* 1936, Nr 12, s. 221–223).

¹⁴ Zob. więcej: *W. Lubawy*, Historia ogrodów, s 10–11 i 26.

wiedzialność za ich prowadzenie. Na takich właśnie założeniach opierał się jeden z pierwszych ogrodów działkowych utworzony w latach 60. XIX w. w Lipsku, gdzie działki zostały zorganizowane przez rodziców wokół wspólnego placu zabaw dla dzieci i młodzieży¹⁵. Wraz ze wzrostem popularności ogrodów użytkownicy działek zaczęli zawiązywać – czy to z inicjatywy własnej¹⁶, czy też społeczników¹⁷ lub władz miejskich¹⁸ – formalne zrzeszenia mające na celu krzewienie idei ogrodnictwa działkowego oraz tworzenie i zagospodarowywanie ogrodów. Jak pisał u zarania II Rzeczypospolitej *W. Kubik*, „zwiedzając w ciągu kilkunastu lat różne ogrody robotnicze za granicą, stwierdziłem, że tajemnicą powodzenia jest połączenie się robotników w związki, stowarzyszenia lub kółka, które popierając zasadę współdzielczości, starają się razem o działki robotnicze, nasiona, nawozy, przyrządy i urządzenia”¹⁹.

Dość szybko idea ogrodów działkowych znalazła uznanie u władz miejskich oraz pracodawców, co zaowocowało przekazywaniem towarzystwom działkowców gruntów na te cele²⁰. Część miast podejmowała się również przystosowywania terenów, formując działki, alejki i place do wspólnej rekreacji, doprowadzając do nich wodę²¹.

Wpływ na utrwalenie się nowych funkcji ogrodów oraz zasad ich zagospodarowania miało wydłużenie okresów dzierżawy oraz dopuszczenie posadowienia na nich trwalszych budynków (altan). Umożliwiło to większe związanie działkowców z wykorzystywanym przez nich gruntem oraz zachęcało ich do poważniejszych inwestycji. Działki mogły nabrać dzięki temu charakteru rekreacyjnego, a ich użytkowanie stało się formą spędzania wolnego czasu, a nie jedynie sposobem na polepszenie bytu rodziny przez tanie pozyskanie uprawianej żywności²².

¹⁵ *A. Pawlikowska-Piechotka*, Tradycja ogrodów, s. 15; *E. Jankowski*, Dzieje ogrodnictwa, s. 411.

¹⁶ *W. Lubawy*, Historia ogrodów, s. 19 i n.

¹⁷ Przykład ogrodu działkowego w Lipsku w Niemczech zob. *A. Pawlikowska-Piechotka*, Tradycja ogrodów, s. 15 oraz ogrodu w Grudziądzu; <http://kapielosloneczne.pl/tl/Historia-Ogrodu.htm>; dostęp: 2.6.2019 r.).

¹⁸ *Z. Kossowski*, Ogrody działkowe.

¹⁹ *W. Kubik*, Warzywne ogrody na działkach, Lwów 1918, s. 20.

²⁰ *E. Jankowski*, Dzieje ogrodnictwa, s. 413; *A. Pawlikowska-Piechotka*, Tradycja ogrodów, s. 20–21.

²¹ *S. Wilczyński*, Ogródki działkowe, s. 4–6; *W. Lubawy*, Historia ogrodów, s. 12 i n.

²² Wpływ wydłużenia okresów dzierżawy dla popularności ogrodów był powszechnie podkreślany – zob. np. *E. Jankowski*, Dzieje ogrodnictwa, s. 413–415; *W. Lubawy*, Historia ogrodów, s. 16; *M. Kuropatwińska*, Ogródki i ogrody działkowe, w: *Województwo lubelskie a ogrody działkowe*, Lublin 1935, s. 7. Zob. też *K. Neumann*, Allotment Gardens, s. 18 i n.; *H. Bonnavaud*, France: The future of allotment, s. 14.

W 1927 r. liczbę działek w ogrodach działkowych w Europie szacowano na ponad milion: najwięcej było ich w Niemczech – 407 000, Danii – 156 000, Anglii – 60 000²³. Szybki rozwój i popularność, a także dostrzegane przez państwo korzyści społeczne tej formy spędzania czasu doprowadziły do wprowadzenia w wielu państwach Europy w pierwszych dekadach XX w. prawodawstwa regulującego zasady przeznaczenia gruntów na ogrody działkowe oraz zasady ochrony ich trwałości²⁴. Również w Polsce prowadzono dyskusje na ten temat i pracowano nad projektem ustawy regulującej działanie ogrodów działkowych, prace te jednak przerwała wojna²⁵.

W efekcie w pierwszej połowie XX w. ogrody działkowe stały się na terenie Europy jednym z charakterystycznych elementów zagospodarowania gruntów miejskich i podmiejskich, włączanym do planów rozwoju miast, a dla ich mieszkańców „cenionym miejscem rekreacji i wypoczynku rodzinnego – i to dla wielu grup społecznych, bez względu na ich status materialny, wykształcenie i pozycję zawodową”²⁶. Nie budziło już wówczas wątpliwości, że ogród działkowy to nie tylko zespół wielu autonomicznych działek, ale zorganizowana całość, obejmująca też wykorzystywane wspólnie tereny i urządzenia, zarządzana zwykle przez organizację, której członkiem był każdy posiadacz działki²⁷. Z tej przyczyny postrzegane są one jako „część historii i tradycji nowożytnej cywilizacji miejskiej”²⁸.

²³ A. Pawlikowska-Piechotka, *Tradycja ogrodów*, s. 20.

²⁴ Np. w Republice Weimarskiej – ordynacja z 31.6.1919 r. o ogródkach działkowych i dzierżawie działek (Die Kleingarten- und Kleinpachtlandordnung vom 31. Juli 1919 (Reichsgesetzbl., S. 1371), w Anglii i Walii – ustawa z 1.8.1908 r. o małych gospodarstwach i ogrodach działkowych [The Smallholding and Allotment Act 1907 (1908 CHAPTER 36 8 Edw 7), Irlandii – ustawa z 6.3.1926 r. o nabywaniu gruntów na cele ogrodów działkowych (Acquisition of Land (Allotments) Act, 1926 (S.I. No 8 of 1926)].

²⁵ Postulat przyjęcia ustawy przedstawił już w 1927 r. S. Wilczyński (S. Wilczyński, *Ogródki działkowe*, s. 24). Projekt takiej ustawy omówiony został w 1933 r. przez Z. Grzegorzewskiego (Z. Grzegorzewski, *Opis projektu*, s. 221–223). Jeden z projektów ustawy, opisany poniżej, dołączony został do publikacji W. Lubawego wydanej w 1939 r. (W. Lubawy, *Historia ogrodów*, s. 15).

²⁶ A. Pawlikowska-Piechotka, *Tradycja ogrodów*, s. 9–14.

²⁷ M. Kuropatwińska, *Ogródki i ogrody*, s. 7.

²⁸ A. Pawlikowska-Piechotka, *Tradycja ogrodów*, s. 9.

I.3. Okres samoistnego rozwoju ogrodów działkowych i zrzeszeń działkowców w Polsce do roku 1949

I.3.1. Okres przed odzyskaniem polskiej państwowości

Ogrody działkowe na terenie Polski zaczęły rozwijać się jeszcze w warunkach podziału kraju między zaborców, a przyczyny ich powstawania i popularności były podobne do tych w innych krajach europejskich.

Za najstarszy polski ogród działkowy współczesnego typu uznaje się najczęściej²⁹ ogród Kąpiele Słoneczne w Grudziądzu, utworzony w 1897 r. przez Towarzystwo Naturalnego Sposobu Życia, powstałe z inicjatywy lekarza i dietetyka dra *J. Jalkowskiego*³⁰. Na początku XX w. powstały podobne ogrody działkowe w Bydgoszczy (1903 r. Ogród Swoboda)³¹, Chorzowie (1905 r. Ogród w Królewskiej Hucie)³², w Poznaniu (1906 r. Ogród im. Karola Marcinkowskiego)³³, w Katowicach (1909 r. Ogród Kościuszki) oraz w Rudzie Śląskiej (1910 r.) i w Giszowcu (1910 r.)³⁴. W 1907 r. zorganizowano pierwszy ogród działkowy w Warszawie przy ul. Odyńca³⁵. Tworzenie w owym czasie ogrodów działkowych na terenach zamieszkiwanych przez Polaków zależało od

²⁹ Niekiedy podaje się starsze przykłady ogrodnictwa działkowego w Polsce, wskazując na historię ogrodu działkowego w Koźminie Wielkopolskim, który wyewoluował z dzierżawnych ogrodów miejskich funkcjonujących jako forma pomocy najuboższym mieszczanom (zob. np. *L.K. Netczuk*, Historia ogrodnictwa, s. 47 i n.), niemniej jednak w prowadzeniu tych ogrodów nie uczestniczyły jeszcze współczesne zrzeszenia samych działkowców i miały one głównie produkcyjno-socjalny charakter.

³⁰ *J. Kowalski*, Czasopisma działkowe, s. 97, Tak *E. Kondracki*, Rodzinne ogrody działkowe w miastach dzisiaj i jutro – wyzwania i funkcje, w: *B.J. Gawryszewska* (red.), Ogród za oknem. Przyszłość ogrodów działkowych w miastach, Sztuka ogrodu sztuka krajobrazu 2015, Nr 3(13), Warszawa 2015, s. 25; *M. Madejewska*, Rodzinny Ogród Działkowy „Kąpiele słoneczne” w Grudziądzu, w: *K. Kowalska* (red.), Jak powstawały ogrody działkowe? Prace konkursowe, Warszawa 2011, s. 14–15.

³¹ Pełna nazwa pierwotna: *Schreibersgarten-Freiheit, gegründet im Jahre 1903*, <http://swoboda-bydgoszcz.pl/historia/>; dostęp: 2.6.2019 r.

³² Pełna nazwa pierwotna: *Schreibergartenverein eingetragene Genossenschaft mit beschränkter Haftpflicht*, Königshutte O/S – zob. poz. 5 wykazu TOD zamieszczonego na końcu książki.

³³ *W. Lubawy*, Historia ogrodów, s. 10.

³⁴ *A. Pawlikowska-Piechotka*, Tradycja ogrodów, s. 23.

³⁵ <http://www.rod-rakowiec.pl/wp-content/uploads/2017/02/historia.pdf>; dostęp: 12.11.2022 r.

uwarunkowań politycznych danego zaboru. Najwięcej ogrodów przed I wojną światową powstało na terenach ówczesnych Niemiec, niejednokrotnie były to jednak ogrody zakładane i użytkowane jedynie przez Niemców³⁶.

Przykładem takiego ogrodu był założony w 1905 r. ogród działkowy w miejscowości Królewska Huta (*Königshütte*) – obecnie część Chorzowa, która przyłączona została do Polski w 1922 r. Miasto to miało charakter niemiecki, a ogród założony został przez etnicznych Niemców. Szczególna była też forma prawna, którą działkowcy wybrali do założenia i prowadzenia wspólnego przedsięwzięcia – była to bowiem spółdzielnia o nazwie Stowarzyszenie Przyjaciół Ogródków Spółdzielnia z ograniczoną odpowiedzialnością w Królewskiej Hucie (*Schrebergartenverein eingetragene Genossenschaft mit beschränkter Haftpflicht, Königshutte*). Wraz z przyłączeniem miasta do Polski zmieniły się władze stowarzyszenia, a z działek zaczęły korzystać Polacy³⁷. Głównymi celami spółdzielni było wydzierżawianie gruntów pomiędzy członków „celem ich doskonalszej uprawy” oraz „troska około fizycznego i duchowego wychowania dzieci”. Mimo że organizacja ta działała w formie spółdzielni, to praktyka jej działalności nie odbiegała od funkcjonowania towarzystw ogrodów działkowych będących stowarzyszeniami. Ze swojej zasadniczej działalności nie uzyskiwała ona zysków (dochód przynosiło jedynie wydzierżawienie gruntu pod prowadzoną na terenie ogrodu restaurację), jej aktywność koncentrowała się wokół administrowania ogrodem i wydzierżawiania działek członkom³⁸.

Całkowicie inne cechy miało utworzone w 1905 r. Towarzystwo Ogródków Robotniczych i prowadzone przez nie ogrody. Działało ono na terenie Królestwa Polskiego pod zaborem rosyjskim, gdzie zakładanie ogrodów stało się możliwe na skutek ogłoszenia w 1906 r. (na fali tymczasowych reform po rewolucji 1905 r.) ukazu cara Mikołaja II „O tymczasowych przepisach o stowarzyszeniach i związkach” (*Временные правила об обществах и союзах*), li-

³⁶ Tak było np. w przypadku ogrodu prowadzonego po I wojnie światowej przez Towarzystwo Ogrodu Działkowego Przyroda w Poznaniu, założonego pierwotnie w 1914 r. jako *Schebengarten* dla rodzin niemieckich. Początkowo jedynie niektórzy z zatrudnionych do urządzania ogrodu Polacy otrzymali małe działki dla swoich potrzeb, jednak w latach następnych na wydzielonym terenie zaczęły gospodarować polskie rodziny, zajmując w 1918 r. praktycznie cały teren, zob. więcej <http://www.poznan.pzd.pl/ogrody.php?body=article&name=100-lecie-rod-no-wa&lang=pl>; dostęp: 2.6.2019 r.

³⁷ Wprowadzono do statutu nawet postanowienie mówiące o tym, że: „członkiem może być każdy Polak, który jest w posiadaniu praw obywatelskich” (§ 4 statutu spółdzielni).

³⁸ Zob. akta archiwalne spółdzielni dostępne pod sygnaturą wskazaną pod poz. 7 wykazu TOD zamieszczonego na końcu książki.

beralizującego regulacje prawne dotyczące zrzeszeń. Towarzystwo Ogródków Robotniczych zarejestrowane zostało w rejestrze stowarzyszeń Guberni Warszawskiej w kwietniu 1909 r. Zakładało ono ogrody robotnicze w różnych miastach, a jednym z nich był pierwszy ogród działkowy w Lublinie, który rozpoczął działalność w 1909 r. Celem Towarzystwa było udzielanie pomocy niezamożnym rodzinom przez oddanie im do użytku ogrodów owocowych, kwiatowych i warzywnych, zwiększanie produktywności kraju, rozpowszechnianie wiedzy teoretycznej i praktycznej w dziedzinie ogrodnictwa (§ 1 statutu). Towarzystwo organizowało ogrody, zarządzało nimi i oddawało do korzystania położone na nich działki na cele upraw ogrodowych. Towarzystwo miało za zadanie nie tylko umożliwienie osobom ubogim pozyskiwania pożywienia z upraw ogrodniczych, ale też kształcenie ich wiedzy i umiejętności praktycznych w zakresie ogrodnictwa oraz np. czytania. Umowy z działkowcami zawierane były wyłącznie na czas określony i przewidywały zakaz podnajmu oraz zakaz sprzedaży owoców uzyskanych z upraw, co podkreślało ich socjalny charakter. Towarzystwo to, założone przez Polaków, nie zrzeszało jednak użytkowników działek, lecz osoby zaangażowane – z racji pełnionych funkcji i posiadanego majątku – w działalność dobroczynną. Statut Towarzystwa nie wiązał w żaden sposób członkostwa w stowarzyszeniu z prawem do używania działki³⁹. Z tego też względu podmiot ten i prowadzone przez niego ogrody nie mogą być zakwalifikowane do kategorii stowarzyszeń ogrodowych, analizowanych w dalszej części pracy.

Ogrody działkowe tworzone przed I wojną światową na terenie Galicji nie były wspierane przez państwo, ich rozwój zależał jedynie od „dobrej woli i ofiarności dobroczynnych jednostek”⁴⁰. W okresie wojny liczba takich ogrodów znacznie się zwiększyła, tworzone je głównie w celach aprowizacyjnych miast, miały one jednak często charakter niezorganizowany i tymczasowy⁴¹.

I.3.2. Okres II Rzeczypospolitej

I.3.2.1. Uwagi ogólne

W momencie odzyskania niepodległości idea ogrodów działkowych w Polsce miała swoich zwolenników przede wszystkim na terenach byłego zaboru

³⁹ Zob. poz. 56 wykazu TOD.

⁴⁰ W. Kubik, *Warzywne ogrody*, s. 29.

⁴¹ W. Lubawy, *Historia ogrodów*, s. 9.

pruskiego. Szybko jednak, dzięki zaangażowaniu lokalnych aktywistów⁴², zaczęła się ona upowszechniać w pozostałych częściach kraju. W *Lubawy* wskazywał przy tym, że w latach 20. XX w. socjalno-ekonomiczne znaczenie ogrodów działkowych było mniejsze, nie było bowiem dużego bezrobocia i większą rolę odgrywały względy rekreacyjno-rodzinne⁴³. Zmienił to kryzys lat 30. i bardzo duży wzrost bezrobocia, skutkujący ubóstwem znacznej części społeczeństwa⁴⁴. Wówczas też zaczęto uzyskiwać dzierżawę działek na dłuższe okresy czasu, co umożliwiło związanie użytkowników z wykorzystywanym przez nich gruntem oraz zachęcało ich do poważniejszych inwestycji w jego zagospodarowanie. Była to istotna zmiana, gdyż początkowo na działkach nie wznoszono altan, po pierwsze ze względu na krótkie okresy dzierżawy, po drugie z powodu zakazów zawieranych wcześniej w umowach⁴⁵.

Od samego początku powstawanie ogrodów działkowych było ściśle związane z tworzeniem lokalnych Towarzystw Ogrodów Działkowych, „które postawiły sobie za zadanie tworzenie ogrodów działkowych dla dobra tych wszystkich, którzy przebywając w ciasnych, niezdrowych mieszkaniach pragnęli mieć dużo słońca i świeżego powietrza”⁴⁶. Towarzystwa Ogrodów Działkowych zakładały więc i administrowały ogrodami, a sposób zarządzania nimi „opierał się na zasadach demokracji i samorządności”⁴⁷. Generalną zasadą był wybór zarządu TOD spośród samych działkowców, niekiedy jednak w ich skład wchodziły też inne osoby, np. właściciel gruntów, na których prowadzony był ogród⁴⁸, burmistrz lub przedstawiciele miasta wspierającego powstawanie ogrodów działkowych⁴⁹. Członkowie Towarzystw angażowali się

⁴² Zob. np. przytaczana praca *W. Kubika* (*W. Kubik*, *Warzywne ogrody*, 7–10, 19–31); zob. też także opis historii tworzenia ogrodów działkowych w Polsce, w tym w poszczególnych województwach *W. Lubawego* (*W. Lubawy*, *Historia ogrodów*, s. 13 i n.).

⁴³ *W. Lubawy*, *Historia ogrodów*, s. 15.

⁴⁴ *A. Pawlikowska-Piechotka*, *Tradycja ogrodów*, s. 28 i 30.

⁴⁵ *E. Jankowski*, *Dzieje ogrodnictwa*, s. 413.

⁴⁶ *W. Lubawy*, *Historia ogrodów*, s. 10.

⁴⁷ *A. Pawlikowska-Piechotka*, *Tradycja ogrodów*, s. 21 i 24; *Z. Kossowski*, *Ogrody działkowe*, s. 5; *S. Wilczyński*, *Ogródki działkowe*, s. 18.

⁴⁸ Tak np. w statucie Stowarzyszenia Ogródków Działkowych w Środzie – zob. poz. 6 wykazu.

⁴⁹ Np. zgodnie ze statutem Towarzystwa Ogródków Działkowych we Lwowie (poz. 53 wykazu) do 20-osobowego zarządu tego Towarzystwa wchodziło 2 delegatów miasta Lwowa dysponujących prawem sprzeciwu wobec uchwał Zarządu, o których ważności w przypadku takiego sprzeciwu decydowało Walne Zgromadzenie Członków Towarzystwa. Dodatkowo wybór Zarządu stawał się prawomocny z chwilą zatwierdzenia go przez magistrat miasta Lwowa, a w razie niezatwierdzenia przeprowadzano nowe wybory. Zgodnie ze statutem Towarzystwa Ogródków Działkowych w Krośniewicach (poz. 51 wykazu) w skład 7-osobowego Zarządu wchodziło z urzędu

we wspólne inicjatywy takie jak: prowadzenie działki wzorcowej, szkolenia ogrodnicze, budowa boisk i pawilonów do wspólnego użytku.

Tworząc stowarzyszenia, działkowcy korzystali z prawa koalicji gwarantowanego im w art. 108 Konstytucji z 17.3.1921 r.⁵⁰ Wolność zrzeszeń deklarował również art. 5 ust. 2 Konstytucji z 1935 r.⁵¹ Do czasu wydania rozporządzenia z 27.10.1932 r. – Prawo o stowarzyszeniach⁵² TOD działały na podstawie właściwych przepisów państw zaborczych, przy uwzględnieniu fragmentarycznych polskich regulacji, dotyczących głównie zasad rejestracji⁵³. Po wejściu w życie ww. aktu nastąpiła masowa rejestracja TOD jako stowarzyszeń zarejestrowanych, o których mowa w Rozdziale III tegoż rozporządzenia⁵⁴.

Początkowo stowarzyszenia działkowców były tworzone samodzielnie i nie czerpały z wcześniej ustalonych wzorców, jednak wkrótce działania konsolidujące ruch działkowy (założenie związków ogólnopolskich oraz okręgowych), a także zaangażowanie w powstawanie ogrodów władz miejskich i Funduszu Pracy, spowodowało wypracowanie w miarę jednolitego modelu funkcjonowania. W efekcie, poza szczególnymi przypadkami oryginalnej regulacji postanowień statutowych, dostrzec można kopiowanie rozwiązań organizacyjnych i powielanie treści statutów przez kolejno rejestrowane towarzystwa ogrodów działkowych. Zaobserwować można też pewne, nie przesądzające wszakże o istocie modelu, odrębności pomiędzy statutami organizacji funkcjonujących na terenie poszczególnych dawnych zaborów. Zostaną one opisane poniżej.

Wyjaśnić tu trzeba, że rozważania te wynikają z analizy 60 statutów towarzystw prowadzących ogrody działkowe w Polsce utworzonych przed 1949 r. Ich wykaz wraz z wskazaniem danych jednostek archiwalnych zamieszczony

4 przedstawiciele miasta: burmistrz lub jego delegat, członek Magistratu, opiekun społeczny oraz kierownik plantacji miejskich.

⁵⁰ Dz.U. Nr 44, poz. 267 ze zm. Zgodnie z przepisem Konstytucji: „Obywatele mają prawo koalicji, zgromadzania się i zawiązywania stowarzyszeń i związków. Wykonanie tych praw określają ustawy”.

⁵¹ Dz.U. Nr 30 poz. 227. Przepis ten stanowił, że: „Państwo zapewnia obywatelom możliwość rozwoju ich wartości osobistych oraz wolność sumienia, słowa i zrzeszeń”.

⁵² Dz.U. Nr 94, poz. 808 ze zm.

⁵³ Zob. na temat regulacji prawa koalicji w ustawodawstwie państw zaborczych obowiązujących na terenie Polski do 1932 r. – *J. Langrod*, *Polskie prawo o stowarzyszeniach. Uwagi krytyczne*, Kraków 1934, s. 1–22; *P. Suski*, *Stowarzyszenia w prawie polskim*, Warszawa 2002, s. 19–20 oraz s. 13–19.

⁵⁴ Zob. protokół Nadzwyczajnego Walnego Zebrania Towarzystwa Ogródków Działkowych im. H. Sienkiewicza w Poznaniu z 3.3.1934 r., na którym podjęto decyzję o rejestracji stowarzyszenia prowadzącego ogród od wielu lat na podstawie dotychczasowych przepisów (poz. 44 wykazu TOD).

jest na końcu tej książki⁵⁵. W badaniach wykorzystano również statuty stowarzyszeń tworzonych po wojnie, w tym po wydaniu dekretu z 25.6.1946 r. o ogrodach działkowych⁵⁶, który – co do zasady (z drobnym wyjątkiem wynikającym z art. 12 i 13 tegoż dekretu) – nie wpływał na treść statutów TOD. Ponadto zastrzec należy, że część statutów przedwojennych stowarzyszeń dostępna jest jedynie w wersji odtworzonej po wojnie w toku ich wtórnej rejestracji (o czym w dalszej części pracy).

1.3.2.2. Cele TOD

Zasadniczym celem TOD było zaspokojenie potrzeb ich członków związanych z funkcjonowaniem ogrodu działkowego i korzystaniem z działek. Jak wskazywano w publikacjach popularyzujących ruch działkowy: „działkowcy z jednej kolonii tworzą «Towarzystwo», które załatwia wszystkie sprawy, związane z prowadzeniem kolonii, oraz udziela swym członkom wskazówek i porad fachowych przy uprawie działek”⁵⁷. Cele te różnie były jednak opisywane w statutach tych organizacji.

Zwykle jako podstawowy cel towarzystw działających na terenie Małopolski wskazywano „zakładanie ogrodów działkowych i zarządzanie nimi”, a dodatkowo m.in. pomoc członkom przy organizowaniu i utrzymaniu działek, szerzenie wiedzy ogrodniczej, utrzymywanie działek i ogrodu w możliwie wysokiej kulturze oraz budzenie zamiłowania do przyrody. Pośród celów wymieniano również organizowanie półkolonii dla dzieci i utrzymywanie współżycia towarzyskiego członków. Konsekwentnie jako środki działania wskazywano dzierżawienie gruntów państwowych, gminnych i prywatnych (niekiedy dodatkowo deklarowano też nabywanie gruntów na własność), zarządzanie na tych gruntach ogrodów działkowych i wykonywanie w tym celu potrzebnych urządzeń, a także wydzierżawianie swoim członkom działek „na ogródki”.

Na Śląsku cele TOD były określone ogólnie jako „wspieranie sprawy ogródków działkowych”, natomiast fakt tworzenia i zarządzania ogrodem, w tym określania regulaminów ogrodowych, wyrażania zgody na przeniesienie na inną osobę prawa korzystania z działki, wynikał z dalszych postanowień

⁵⁵ Wykaz wymienia dodatkowo (poz. 60) przywołane w dalszej części pracy Towarzystwo Osiedle Ogród w Junikowie (wraz z wskazaniem danych archiwalnych), mimo że formalnie nie prowadziło ono ogrodu działkowego.

⁵⁶ Dz.U. Nr 34, poz. 208 ze zm.

⁵⁷ Broszura Okręgowego Związku Towarzystw Ogrodów Działkowych w Warszawie zatytułowana: Kilka słów o ogrodach działkowych, Warszawa 1937, s. 4.

statutu określających szczegółowe formy działania organizacji oraz kompetencje ich organów. Również w Łódzkiem tworzenie ogrodów i zarządzanie nimi było wskazywane w statutach bądź jako cel, bądź jako sposób realizacji celów TOD.

Stosowane w Wielkopolsce wzory statutu towarzystw ogrodów działkowych dość często nie odnosiły się do zakładania i prowadzenia ogrodów działkowych⁵⁸. Powtarzająca się najczęściej w tamtym rejonie formuła celu stowarzyszenia mówiła, że „celem stowarzyszenia jest szerzenie wiedzy ogrodniczej i należyte utrzymywanie działek ogrodowych oraz budzenie zamiłowania do przyrody”. Nie oznaczało to, że towarzystwa tak definiujące swoje cele statutowe nie były zaangażowane w zarządzanie ogrodem i pozyskiwanie terenów na ten cel, świadczy o tym bowiem powszechna praktyka ich działania⁵⁹. Zarządzanie ogrodem przez stowarzyszenie rejestrowe było warunkiem uzyskania dotacji ze środków Funduszu Pracy na cele ogrodów dla bezrobotnych⁶⁰.

Niezależnie od przywołanych różnic w konstrukcji statutów stowarzyszeń działkowców z poszczególnych regionów Polski generalną zasadą działania TOD – wyznaczającą pośrednio też jego cel – było wydzierżawianie od właściciela nieruchomości przeznaczonej na ogród, a następnie oddawanie swoim członkom do używania odpowiednio wydzielonych na tej nieruchomości działek na podstawie umowy dzierżawy⁶¹. Jednocześnie towarzystwo przeznaczało

⁵⁸ Choć były i przypadki przeciwne – np. Towarzystwo Ogródków Działkowych przy „Bielniakach” w Poznaniu (poz. 50 wykazu) lub Towarzystwo Ogródków Działkowych im. X Arcybiskupa Leona Przyłuskiego przy parafii sołackiej w Poznaniu (poz. 48 wykazu), Towarzystwo Ogrodu Działkowego i Hodowli Drobno Inwentarza im. B. Chrobrego we Wronkach (poz. 15 wykazu), Towarzystwo Ogrodu Działkowego i Hodowli Drobno Inwentarza im. Dr K. Marcinkowskiego w Poznaniu (poz. 16 wykazu), Stowarzyszenie Ogródków Działkowych w Środzie (poz. 6 wykazu), Towarzystwo Ogrodu Działkowego im. Trzeciego Maja w Poznaniu (poz. 27 wykazu), Towarzystwo Ogrodu Działkowego im. Św. Marcina w Poznaniu (poz. 33 wykazu).

⁵⁹ Np. mimo braku wskazania, jako celu zarządzania ogrodem – Towarzystwo Ogródków Działkowych przy Parku 3 Maja w Ostrowie Wielkopolskim (poz. 49 wykazu) zajmowało się utrzymaniem ogrodu „w możliwie wysokiej kulturze” oraz tworzyło i ubezpieczało urządzenia wspólne ogrodu, a Towarzystwo Osiedla Działkowego i Hodowli Drobno Inwentarza im. Ks. Skorupki wydzierżawiało od osoby prywatnej grunty na cele ogrodu (poz. 57 wykazu). Potwierdza to także A. Pawlikowska-Piechołka, *Tradycja ogrodów*, s. 24, czy Broszura Okręgowego Związku Towarzystw Ogrodów Działkowych w Warszawie, *Kilka słów*, s. 4.

⁶⁰ Warunki szczegółowe dotowania ogrodów działkowych dla bezrobotnych – Załącznik do pisma Funduszu Pracy F.P.Nr9753/III.Sp/35 (Archiwum Narodowe w Krakowie, Zespół: 29/420/0 Wojewódzkie Biuro Funduszu Pracy w Krakowie – Seria: bezpośrednio w zespole).

⁶¹ Wyjątkowe były sytuacje odmienne, jak np. przypadek Towarzystwa Ogrodu Działkowego im. St. Przybyszewskiego w Poznaniu (poz. 32 wykazu), którego członkiem stawał się „każdy

część nieruchomości na użytek wspólny. W sposób najbardziej bezpośredni powyższy sposób działania wyrażały statuty śląskich TOD – np. statut Towarzystwa Ogrodów Działkowych w Katowicach przy ul. Raciborskiej wskazywał, że: „Towarzystwo bierze w dzierżawę jako dzierżawca główny od władz zakładów przemysłowych i właściciele prywatnych odpowiednie tereny na ogrody działkowe i oddzierżawia je swoim członkom i przeprowadza w tym celu odpowiednie urządzenia np. opłotowanie itp.”⁶².

Zgodnie z charakterystyką współczesnego ruchu działkowego we wszystkich badanych statutach towarzystw ogródków działkowych, prócz celów związanych *stricte* z prowadzeniem ogrodów i uprawą działek, deklarowano również cele dodatkowe, takie jak: budzenie zamiłowania do przyrody, szerzenie wiedzy ogrodniczej, organizowanie wycieczek i półkolonii letnich dla dzieci, pielęgnowanie wychowania fizycznego i moralnego młodzieży, dążenie do podniesienia poziomu etycznego i moralnego członków, czy utrzymywanie współżycia towarzyskiego członków. Jak podkreślał *W. Lubawy*, to czy z punktu widzenia użytkowników przewagę uzyskiwało gospodarcze, czy wypoczynkowe wykorzystanie ogrodów działkowych, zależało jedynie do lokalnych warunków⁶³.

Zaznaczyć jednocześnie należy, że pod koniec lat 30. oraz po wojnie, próbowano niekiedy rozszerzać zakres działalności towarzystw ogrodów działkowych również na ogrody przydomowe – stanowiące własność ich użytkowników (zob. np. zmiany wprowadzone do statutu Towarzystwa Ogódków Działkowych w Chrzanowie w 1947 r.⁶⁴). W takich przypadkach członkami towarzystwa stać się mogły również osoby niedzierżawiące działek, lecz będące ich właścicielami. Nie był to jednak trend powszechny. Inną inicjatywą było planowane objęcie aktywnością Towarzystw również budowy tzw. osiedli działkowych, co wiązać się miało z oddawaniem działek nie tylko pod uprawy ogrodniczo-warzywne, ale też pod budowę domów i przyznawaniem tym członkom gruntów „na podstawie prawa wieczystej dzierżawy”⁶⁵. Propozy-

dzierżawca ogródka działkowego z chwilą podpisania umowy dzierżawnej ze spółdzielnią budowlano-mieszkaniową Polskich Urzędników Państwowych w Poznaniu”.

⁶² Zob. poz. 7 wykazu TOD.

⁶³ *W. Lubawy*, Historia ogrodów, s. 9.

⁶⁴ Poz. 46 wykazu TOD.

⁶⁵ Inną inicjatywą było tworzenie stowarzyszeń łączących ideę ogrodnictwa z tworzeniem osiedli i prowadzeniem upraw ogrodniczych przez właścicieli domów jednorodzinnych (zob. np. statut Towarzystwa Osiedle Ogród w Junikowie – poz. 60 wykazu) – jednak cel tych organizacji był zasadniczo inny niż cel stowarzyszeń zrzeszających działkowców, albowiem nie wiązał się z oddawaniem przez stowarzyszenie działek do korzystania swoim członkom, a członko-

cje takie zamieszczano m.in. we wzorcowych statutach towarzystw ogródków działkowych rozpowszechnianych po wojnie przez organizacje zrzeszające stowarzyszenia działkowców⁶⁶. Pomysły te nie zyskały jednak na popularności, a wobec likwidacji niezależnych stowarzyszeń działkowców w 1949 r. i przekazania istniejących ogrodów pod zarząd Zrzeszenia Pracowniczych Związków Zawodowych (Komisji Centralnej Związków Zawodowych) zostały całkowicie odrzucone.

1.3.2.3. Członkostwo w TOD i jego związanie z dzierżawą działki

Inną charakterystyczną cechą ówczesnych TOD był ścisły związek pomiędzy członkostwem (zwyczajnym, nazywanym też czynnym) a dzierżawą działki w ogrodzie prowadzonym przez daną organizację. Najczęściej bez uzyskania statusu członka danego towarzystwa niemożliwe było korzystanie z działki, niekiedy związek ten przebiegał w przeciwnym kierunku. W statutach stowarzyszeń małopolskich związek pomiędzy nabyciem członkostwa a możliwością korzystania z działki wyrażony był przez wskazanie, że realizują one swoje cele przez wydzierżawianie działek swoim członkom oraz że członkami czynnymi są osoby dzierżawiące działkę w prowadzonym przez towarzystwo ogrodzie działkowym⁶⁷. W tym wypadku warunkiem decyzji Zarządu TOD o podpisaniu umowy dzierżawy działki było wcześniejsze lub równoczesne przyjęcie w poczet członków zwyczajnych towarzystwa. Statuty stowarzyszeń w Wielkopolsce regulowały tę kwestię przeciwnie, albowiem stosownie do ich treści, członkiem danego towarzystwa stawał się „każdy dzierżawca ogródka działkowego z chwilą podpisania umowy dzierżawnej”⁶⁸.

stwo w takim stowarzyszeniu było jedynie wyrazem zainteresowań danej osoby i nie miało na celu uzyskania działki ogrodniczej.

⁶⁶ Zob. dodatek do Rocznika Działkowca 1946.

⁶⁷ Zob. np. statuty Towarzystwa Gorlickie Ogrody Działkowe (poz. 6 wykazu), Towarzystwa Ogrodu Działkowego w Oświęcimiu (poz. 11 wykazu), Towarzystwa Ogrodu Działkowego w Bochni (poz. 37 wykazu), Towarzystwa Ogrodu Działkowego w Leszczynach (poz. 41 wykazu), Towarzystwa Ogrodu Działkowego w Olkuszu (poz. 10 wykazu) czy Towarzystwa Ogrodu Działkowego Płaszów w Krakowie (poz. 8 wykazu). Statut Towarzystwa Ogródków Działkowych we Lwowie (poz. 53 wykazu) przewidywał, że: „Członkiem czynnym Towarzystwa staje się każdy użytkownika ogródka działkowego z chwilą przydzielenia mu tegoż przez Towarzystwo, a przestaje być członkiem z chwilą odstąpienia ogródka”.

⁶⁸ Zob. np. statuty Towarzystwa Ogrodu Działkowego i Hodowli Drobno Inwentarza im. B. Chrobrego we Wronkach (poz. 15 wykazu), Towarzystwa Ogrodu Działkowego i Hodowli Drobno Inwentarza im. Dr K. Marcinkowskiego w Poznaniu (poz. 16 wykazu), Stowarzyszenia Ogródków Działkowych w Środzie (poz. 6 wykazu), Towarzystwa Ogrodu Działkowego i Hodowli

W tym zatem przypadku uzyskanie członkostwa uzależnione było od podpisania umowy dzierżawy działki. Tożsame postanowienia zawarte były w statutach organizacji łódzkich. Na Śląsku związek pomiędzy dzierżawą działki a członkostwem wynikał ze statutu w sposób najbardziej widoczny, albowiem prócz postanowień wiążących nabycie członkostwa z dzierżawą działki położonej na terenie dzierżawionym przez Stowarzyszenie (np. „wszyscy dzierżawcy ogródków działkowych zdobywają z chwilą przejścia przez nich działki pod uprawę ogródka wszystkie prawa i obowiązki czynnych członków Towarzystwa”), statuty wprost do obowiązków członkowskich zaliczały przestrzeganie regulaminów ogrodowych oraz regulowanie czynszu dzierżawnego i opłat związanych z korzystaniem z działki, a niekiedy regulowały też ogólne zasady korzystania z działek⁶⁹.

Na skutek wzajemnego powiązania członkostwa i prawa do korzystania z działki utrata tego pierwszego skutkowałą ustaniem dzierżawy, choć przyjmowano w tym zakresie różne rozwiązania szczegółowe, np. w Małopolsce skutek „wygaśnięcia praw wynikających z umowy dzierżawy” po ustaniu członkostwa następował zwykle z końcem roku, choć Zarząd dysponował możliwością wcześniejszego rozwiązania umowy w wypadku „czynów nieuczciwych lub uwłaczających honorowi”, bądź „działania na szkodę Towarzystwa lub jego członków” (w takim jednak przypadku statut zwykle przewidywał przyznanie byłemu członkowi odszkodowania wynikającego z utraty płonów)⁷⁰. W Polsce centralnej powiązanie członkostwa z prawem korzystania z działki było mocniejsze, bowiem członek wykluczony oraz występujący ze stowarzyszenia tracił prawo do dalszej dzierżawy działki odpowiednio – „z dniem wykluczenia” lub „z dniem zgłoszenia wystąpienia”, a umowa dzierżawna „automatycznie rozwiązywała się”⁷¹. Jeszcze bardziej bezpośrednio

Drobnego Inwentarza w Koninie (poz. 25 wykazu). Podobnie statut Towarzystwo Ogrodu Działkowego im. Św. Marcina w Poznaniu (poz. 33 wykazu).

⁶⁹ Statuty Towarzystwa Ogródków Działkowych w Katowicach przy ul. Raciborskiej (poz. 7 wykazu), Towarzystwa Ogródków Działkowych im. ks. Stabika w Chorzowie II (poz. 47 wykazu), Polskiego Stowarzyszenia Ogródków Działkowych im. Juliusza Ligonia w Katowicach (poz. 3 wykazu).

⁷⁰ Tak np. statuty Towarzystwa Ogrodu Działkowego Grzegórzki (poz. 13 wykazu), Towarzystwa Ogrodu Działkowego Krowodrza (poz. 35 wykazu), Towarzystwa Ogrodu Działkowego w Andrychowie (poz. 36 wykazu), Towarzystwa Ogrodu Działkowego w Szczakowej (poz. 42 wykazu), Towarzystwa Gorlickie Ogrody Działkowe w Gorlicach (poz. 6 wykazu) oraz Towarzystwa Ogrodu Działkowego w Bochni (poz. 37 wykazu).

⁷¹ Zob. np. statut Towarzystwa Ogródków Działkowych w Łodzi (poz. 52 wykazu), statut Pabianickiego Towarzystwa Ogródków Działkowych w Pabianicach (poz. 1 wykazu), Towarzystwo

związek dzierżawy z członkostwem w stowarzyszeniu wyrażał statut Towarzystwa Ogródków Działkowych w Krośniewicach stanowiący, że: „Członkowie czynni obowiązani są do uprawiania przydzielonych im działek oraz do racjonalnego ich utrzymania przez cały sezon pod rygorem wykluczenia z towarzystwa, a tem samym utraty działki”. Na tym tle odróżnia się przypadek towarzystw wielkopolskich, pośród których większość nie zawierała w statucie regulacji skutków utraty członkostwa dla prawa korzystania z działki⁷².

Badając zależność przeciwną, a mianowicie wpływ rozwiązania (lub naruszenia) umowy dzierżawy działki na członkostwo w TOD, należy dojść do wniosku, że zwykle również zakończenie stosunku dzierżawy skutkowało utratą członkostwa. Pośrednio wynikało to z powiązania statusu członka zwyczajnego z faktem dzierżawienia działki w ogrodzie, jednak niekiedy było wyrażone w statucie wprost. Np. statut Towarzystwa Ogrodu Działkowego im. S. Przybyszewskiego w Poznaniu stanowił, że „członkostwo ustaje przez wystąpienie z chwilą sprzedaży działki”, natomiast statut Towarzystwa Ogródków Działkowych im. X Arcybiskupa Leona Przyłuskiego przy parafii sołackiej w Poznaniu przewidywał wykreślenie członka „w razie niedotrzymania warunków umowy dzierżawnej”, a członkostwo ustawało „z chwilą wykreślenia z listy dzierżawców lub odstąpienia za zgodą Zarządu swojego ogródka”. Statut TOD we Lwowie wskazywał, że użytkownik ogródka działkowego „przestaje być członkiem z chwilą odstąpienia ogródka”. Oryginalnie wzajemną zależność przynależności do stowarzyszenia i korzystania z działki w ogrodzie przez nie prowadzonym deklarowały statuty organizacji śląskich wskazując np. że „Zarząd Towarzystwa ma prawo wykreślić każdego członka **przez wypowiedzenie umowy dzierżawy** (...) w wypadku niezapłacenia składek lub czynszu dzierżawnego (...) lub też w wypadku nieprzestrzegania porządku ogrodowego” (podkr. J.L.)⁷³. Nawet jednak tam, gdzie statuty nie zawierały postanowienia jednoznacznie wiążącego rezygnację z prowadzenia działki (lub rozwiązanie umowy dzierżawy) z utratą członkostwa, to przewidywały one

Ogródków Działkowych „Olza” w Kaliszu (poz. 55 wykazu), Towarzystwo Ogródków Działkowych „Legionowo” w Kaliszu (poz. 54 wykazu).

⁷² Zdarzały się jednak i przypadki przeciwne – np. statut Towarzystwa Ogrodu Działkowego im. Św. Marcina w Poznaniu przewidywał, że: „Członek występujący samowolnie, względnie wykluczony, traci prawo do kapitału Towarzystwa i zajmowanej przez niego działki” (poz. 33 wykazu).

⁷³ Np. statuty Towarzystwa Ogródków Działkowych w Katowicach przy ul. Raciborskiej (poz. 7 wykazu), Towarzystwa Ogródków Działkowych im. ks. Stabika w Chorzowie II (poz. 47 wykazu), Polskiego Stowarzyszenia Ogródków Działkowych im. Juliusza Ligonia w Katowicach (poz. 3 wykazu).

możliwość usunięcia członka w razie uchybienia jego obowiązkom, do których należało zwykle m.in. „należyte gospodarowanie na dzierżawionej działce” lub „praca nad należytym utrzymaniem działki”⁷⁴. Zarządy towarzystw były zatem uprawnione do wykluczenia z szeregów organizacji osób nie uprawiających działek.

Statuty dużej części towarzystw przewidywały również możliwość przystąpienia do organizacji członków wspierających, tj. nie dzierżawiących działki w ogrodzie prowadzonym przez dane towarzystwo. Ich status był różny, przy czym wyróżnić można rozwiązania typowe dla poszczególnych regionów Polski. W Wielkopolsce najczęściej członkami wspierającymi mogły być pełnoletnie osoby fizyczne, a ich wpływ na działalność towarzystwa był ograniczony do prawa udziału w posiedzeniach władz z głosem doradczym (nie przysługiwało im ani czynne, ani bierne prawo wyboru do organów stowarzyszenia). W Małopolsce członkiem wspierającym mogła być również osoba prawna, a członkowie wspierający prócz dysponowania głosem doradczym mogli również piastować funkcje w organach stowarzyszenia. Co ciekawe, w Łódzkiem preferowano rozwiązanie przeciwne – czynne prawo wyborcze do władz Towarzystwa przysługiwało często również członkom wspierającym, choć pozbawieni oni byli prawa wybieralności⁷⁵. W pojedynczych przypadkach statuty przyznawały członkom wspierającym takie same prawa jak zwykłym⁷⁶. Z kolei typowe dla całego kraju było to, że członkowie wspierający uiszczali wyższe składki niż członkowie zwykli i adresowane do nich było ogólne zobowiązanie wspierania organizacyjnego i finansowego działalności towarzystwa.

1.3.2.4. Zakres terytorialny działalności TOD

Z treści analizowanych statutów oraz protokołów walnych zebrań członków wynika, że najczęściej zrzeszały one (jako członków zwyczajnych) wyłącznie użytkowników jednego ogrodu działkowego – tego, do którego prowadzenia powołane zostało stowarzyszenie, a wymienionego w statucie z nazwy, ewentualnie poprzez wskazanie określonej lokalizacji, np. „Członkami

⁷⁴ Tak statut Towarzystwa Ogrodu Działkowego im. T. Kościuszki w Poznaniu (poz. 34 wykazu).

⁷⁵ Tak statuty: Towarzystwa Ogródków Działkowych w Łodzi (poz. 52 wykazu), Pabianickiego Towarzystwa Ogródków Działkowych w Pabianicach (poz. 1 wykazu), Piotrkowskiego Towarzystwa Ogródków Działkowych (poz. 2 wykazu).

⁷⁶ Zob. statuty: Towarzystwa Ogrodu Działkowego Krowodrza (poz. 35 wykazu), Towarzystwa Ogródków Działkowych w Krośniewicach (poz. 51 wykazu), Towarzystwa Ogródków Działkowych we Lwowie (poz. 53 wykazu).

zwyczajnymi są dzierżawcy ogródków działkowych Św. Wojciecha” (Towarzystwo Ogrodu Działkowego i Hodowli Drobnej Inwentarza im. św. Wojciecha w Poznaniu), „członkami czynnymi są osoby fizyczne i prawne dzierżawiące i uprawiające działki w ogrodzie działkowym Dębni w Krakowie” (Towarzystwo Ogrodu Działkowego Dębni), „Członkami czynnymi są osoby fizyczne i prawne dzierżawiące i uprawiające działki w ogrodzie działkowym w Kętach” (Towarzystwo Ogrodu Działkowego w Kętach), „Celem Towarzystwa jest (...) zarządzanie ogrodem działkowym przy ul. Srebrzyńskiej”, „(...) Członkami rzeczywistymi są osoby dzierżawiące działki pod ogródki” (Towarzystwo Ogrodu Działkowego w Łodzi)⁷⁷. Również broszury kolportowane przez Okręgowe Związki TOD potwierdzają, że co do zasady dla każdego ogrodu działkowego zakładane było odrębne Towarzystwo⁷⁸.

Niekiedy statut towarzystwa nie ograniczał jego działalności do jednego, określonego z nazwy ogrodu (co umożliwiło formalnie prowadzenie większej ich liczby)⁷⁹, bądź wprost przewidywał prowadzenie kilku ogrodów działkowych w danej miejscowości⁸⁰. Zdarzała się również konstrukcja prowadzenia przez stowarzyszenie jednego ogrodu, ale w kilku „koloniach” na terenie danego miasta⁸¹.

1.3.2.5. Zasady korzystania z nieruchomości przez TOD i działkowców

Tereny na ogrody działkowe stanowiły bardzo często własność gmin (miast) lub powiatów (szczególnie w przypadku towarzystw zakładanych w latach 30. XX w., gdy w pomoc bezrobotnym i rozwój ogrodów działkowych zaangażowały się władze państwowe), ale w braku dostępności tychże, uzyski-

⁷⁷ Poz. 52 wykazu TOD.

⁷⁸ Broszura Okręgowego Związku Towarzystw Ogrodów Działkowych w Warszawie, Kilka słów, s. 4.

⁷⁹ Np. statut Towarzystwa Ogrodu Działkowego im. 3 Maja w Poznaniu (poz. 27 wykazu).

⁸⁰ Np. statut Towarzystwa Gorlickie Ogrody Działkowe w Gorlicach (poz. 6 wykazu), które prowadziło ogrody w różnych lokalizacjach w tym mieście na gruntach dzierżawionych i od miasta i przez powiat. Członkami Towarzystwa były osoby dzierżawiące i uprawiające działki w ogrodach działkowych w Gorlicach.

⁸¹ Niekiedy do tworzenia i zarządzania koloniami ogrodu działkowego odnosiły się wprost statuty, np. statuty Towarzystwa Ogródków Działkowych w Krośniewicach (poz. 51 wykazu), Piotrkowskiego Towarzystwa Ogródków Działkowych (poz. 2 wykazu), czy Towarzystwa Ogródków Działkowych we Lwowie (poz. 53 wykazu), prowadzącego kolonie ogródków działkowych w różnych dzielnicach Lwowa, niekiedy natomiast wynikało to z praktyki działania TOD, np. Towarzystwa Ogrodów Działkowych Płaszów (poz. 8 wykazu), którego działalność w zakresie prowadzenia kolonii ogrodów działkowych opisana była w sprawozdaniach Towarzystwa, np. Sprawozdaniu z akcji ogrodów działkowych dla bezrobotnych za rok budżetowy 1936/37 z 5.4.1937 r.

wane były również od podmiotów prywatnych⁸². Podstawą używania gruntu były przede wszystkim umowy dzierżawy zawierane pomiędzy właścicielem a towarzystwem ogrodów działkowych⁸³, okręgowym zrzeszeniem towarzystw ogrodów działkowych funkcjonującym na terenie danego województwa⁸⁴, a niekiedy nawet z ogólnopolskim Związkiem Towarzystw Ogrodów Działkowych, Przydomowych, Małych Osiedli i Hodowli Drobnego Inwentarza Rzeczypospolitej Polskiej⁸⁵. Zdarzało się, że umowy dzierżawy działek zawierane były bezpośrednio pomiędzy ich użytkownikami a właścicielem – gminą lub Skarbem Państwa, nie były to jednak częste przypadki⁸⁶. Jak już wskazywano, początkowo umowy miały charakter krótkoterminowy, lecz stopniowo – w celu zachęcenia działkowców do większego zaangażowania w należyte zagospodarowanie ogrodów – miasta zaczęły oddawać grunty w dzierżawę

⁸² Na gruntach prywatnych prowadzone były np. ogrody Towarzystwa Ogrodu Działkowego i Hodowli Drobnego Inwentarza im. Antoniego Andrzejewskiego w Poznaniu (poz. 14 wykazu), Towarzystwa Ogrodu Działkowego im. 3 Maja w Poznaniu (poz. 27 wykazu), Towarzystwa Ogrodu Działkowego w Leszczynach (poz. 41 wykazu), Towarzystwa ogródków działkowych i miłośników przyrody w Chrzanowie (poz. 46 wykazu). Zob. też *W. Lubawy*, *Historia ogrodów*, s. 15.

⁸³ Np. umowy zawierane przez Towarzystwo Gorlickie Ogrody Działkowe w Gorlicach z miastem Gorlice (poz. 6 wykazu).

⁸⁴ Np. umowy zawierane przez Okręgowy Związek Towarzystw Ogrodów Działkowych Województwa Krakowskiego dla pozyskania gruntów dla ogrodów działkowych w Gorlicach, Żywcu, Krakowie (Płaszów, Grzegórzki), czy w Białej. Zob. umowa dzierżawy z 9.9.1937 r. pomiędzy Zarządem Miejskim w Żywcu a Okręgowym Związkiem Towarzystw Ogrodów Działkowych Województw Krakowskiego w Krakowie (Archiwum Narodowe w Krakowie, Zespół: 29/420/0 Wojewódzkie Biuro Funduszu Pracy w Krakowie; Seria: bezpośrednio w zespole; Jednostka: 947), umowa dzierżawy z 18.12.1937 r. pomiędzy Gminą Stołecznego Królewskiego Miasta Krakowa a Okręgowym Związkiem Towarzystw Ogródków Działkowych, umowa dzierżawy z 15.11.1935 r. pomiędzy Gminą Stołecznego Królewskiego Miasta Krakowa a Okręgowym Związkiem Towarzystw Ogródków Działkowych (Archiwum Narodowe w Krakowie, Zespół: 29/420/0 Wojewódzkie Biuro Funduszu Pracy w Krakowie; Seria: bezpośrednio w zespole; Jednostka: 905), umowa dzierżawy z 18.12.1937 r. pomiędzy Gminą Miasta Białej krakowskiej a Okręgowym Związkiem Towarzystw Ogrodów Działkowych Województw Krakowskiego w Krakowie (Archiwum Narodowe w Krakowie, Zespół: 29/420/0 Wojewódzkie Biuro Funduszu Pracy w Krakowie; Seria: bezpośrednio w zespole; Jednostka: 1054), umowa dzierżawy z 15.11.1935 r. pomiędzy Gminą Stołecznego Królewskiego Miasta Krakowa a Okręgowym Związkiem Towarzystw Ogródków Działkowych (Archiwum Narodowe w Krakowie, Zespół: 29/420/0 Wojewódzkie Biuro Funduszu Pracy w Krakowie; Seria: bezpośrednio w zespole; Jednostka: 905).

⁸⁵ Protokół z V Wszechpolskiego Kongresu Delegatów Związku Towarzystw Ogrodów Działkowych, Przydomowych, Małych Osiedli i Hodowli Drobnego Inwentarza Rzeczypospolitej Polskiej s. 31 i 47, <https://polona.pl/item/protokol-z-v-ego-wszechpolskiego-kongresu-delegatow-zwiazku-towarzystw-ogrodow,NzYwMzA4Nzk/0/#item>; dostęp: 2.6.2019 r.

⁸⁶ S. *Wilczyński*, *Ogródki działkowe*, s. 12–13; potwierdza to *M. Chmieleńska*, *Ogrody działkowe w Polsce*, Warszawa 1933, s. 11.

na dłuższe okresy (15–20 lat)⁸⁷. Grunty publiczne oddawane były w dzierżawę często na warunkach finansowo preferencyjnych, jednak z zakazem wykorzystywania ich na cele inne niż ogrodnictwo działkowe⁸⁸. Zdarzało się nawet, że w umowach tych zastrzegano odszkodowania dla użytkowników działek w przypadku ewentualnej likwidacji ogrodu działkowego⁸⁹. Był to zresztą jeden z postulatów przedstawicieli ruchu działkowego⁹⁰.

Indywidualne umowy dzierżawy pomiędzy TOD a działkowcem podpisywane były wraz z przyjęciem wnioskodawcy do Towarzystwa. Okres, na jaki zawierano umowę, korespondował z okresem wydzierżawienia Towarzystwu gruntu przez właściciela. Osoba korzystająca z działki zobowiązana była uiszczać czynsz oraz opłaty dodatkowe, np. za wodę. Umowa nakładała na użytkowników działek obowiązek przestrzegania Regulaminu ogrodu ustanawianego przez TOD⁹¹. Niekiedy umowa przewidywała możliwość przyznania

⁸⁷ W. Lubawy, *Historia ogrodów*, s. 16.

⁸⁸ Np. umowa z 15.9.1937 r. pomiędzy Okręgowym Związkiem Towarzystw Ogrodów Działkowych Województw Krakowskiego w Krakowie a Powiatem Gorlickim (Archiwum Narodowe w Krakowie, Zespół: 29/420/0 Wojewódzkie Biuro Funduszu Pracy w Krakowie – Seria: bezpośrednio w zespole – Jednostka: 904), czy umowa z 15.11.1935 r. pomiędzy Gminą Stołecznego Królewskiego Miasta Krakowa a Okręgowym Związkiem Towarzystw Ogródków Działkowych (Archiwum Narodowe w Krakowie, Zespół: 29/420/0 Wojewódzkie Biuro Funduszu Pracy w Krakowie; – Seria: bezpośrednio w zespole; – Jednostka: 905), oraz umowa dzierżawy z 9.9.1937 r. pomiędzy Zarządem Miejskim w Żywcu a Okręgowym Związkiem Towarzystw Ogrodów Działkowych Województw Krakowskiego w Krakowie (Archiwum Narodowe w Krakowie, Zespół: 29/420/0 Wojewódzkie Biuro Funduszu Pracy w Krakowie; Seria: bezpośrednio w zespole; Jednostka: 947), umowa dzierżawy z 18.12.1937 r. pomiędzy Gminą Stołecznego Królewskiego Miasta Krakowa a Okręgowym Związkiem Towarzystw Ogródków Działkowych (Archiwum Narodowe w Krakowie, Zespół: 29/420/0 Wojewódzkie Biuro Funduszu Pracy w Krakowie – Seria: bezpośrednio w zespole – Jednostka: 905), umowa dzierżawy z 15.11.1935 r. pomiędzy Gminą Stołecznego Królewskiego Miasta Krakowa a Okręgowym Związkiem Towarzystw Ogródków Działkowych (Archiwum Narodowe w Krakowie, Zespół: 29/420/0 Wojewódzkie Biuro Funduszu Pracy w Krakowie; Seria: bezpośrednio w zespole – Jednostka: 905), umowa dzierżawy z 18.12.1937 r. pomiędzy Gminą Miasta Białej krakowskiej a Okręgowym Związkiem Towarzystw Ogrodów Działkowych Województw Krakowskiego w Krakowie (Zespół: 29/420/0 Wojewódzkie Biuro Funduszu Pracy w Krakowie; Seria: bezpośrednio w zespole – Jednostka: 1054).

⁸⁹ Zob. np. umowa dzierżawy z 18.12.1937 r. pomiędzy Gminą Miasta Białej Krakowskiej a Okręgowym Związkiem Towarzystw Ogrodów Działkowych Województw Krakowskiego w Krakowie (Archiwum Narodowe w Krakowie, Zespół: 29/420/0 Wojewódzkie Biuro Funduszu Pracy w Krakowie – Seria: bezpośrednio w zespole – Jednostka: 1054); na ten temat też: W. Lubawy, *Historia ogrodów*, s. 23.

⁹⁰ Protokół z V Wszechpolskiego Kongresu, s. 28–30.

⁹¹ Niekiedy (np. w towarzystwach funkcjonujących na Śląsku) obowiązek ten wynikał też wprost ze statutu TOD.

działkowcowi odszkodowania, gdyby umowa została rozwiązana przed upływem okresu, na jaki została zawarta⁹².

1.3.2.6. Zrzeszenia towarzystw ogrodów działkowych, a także inicjatywy zmierzające do wprowadzenia regulacji ustawowej funkcjonowania ogrodów działkowych

Jak sygnalizowano powyżej, towarzystwa ogrodów działkowych zaczęły w połowie lat 20. XX w. nawiązywać współpracę z innymi towarzystwami o tym samym celu. Początkowo regionalna kooperacja przekształciła się wkrótce w ogólnopolską, gdy w 1927 r. utworzony został Związek Towarzystw Ogrodów Działkowych, Przydomowych, Małych Osiedli i Hodowli Drobno Inwentarza Rzeczypospolitej Polskiej (dalej: Związek Towarzystw Ogrodów Działkowych RP lub Związek Krajowy) zrzeszający większość lokalnych i regionalnych Towarzystw Ogrodów Działkowych. Tworzone po tej dacie TOD często deklarowały członkostwo w Związkach Okręgowych i Związku Krajowym już w swoim statucie, regulując tam również np. zasady uiszczania składek na rzecz tych organizacji, zasady delegowania swoich przedstawicieli na spotkania i zjazdy delegatów TOD, a niekiedy przyznając np. Związkowi Okręgowemu uprawnienia do zwoływania Walnych Zgromadzeń czy rozstrzygania sporów w Towarzystwie⁹³.

Związek Towarzystw Ogrodów Działkowych RP odpowiadał za wiele inicjatyw mających na celu wzmocnienie i upowszechnienie „ruchu działkowego”. Promując tzw. akcję działkową ukuto następujący postulat (dewiza): „Miasta budują ogrody działkowe, Towarzystwa je administrują, a Państwo ochrania”⁹⁴. Działalność promująca ogródki była skuteczna – liczba i obszar ogrodów działkowych przyrastały z roku na rok, zyskały one też przychylność władz, szczególnie jako narzędzie zwalczania skutków kryzysu gospodarczego lat 30.

⁹² Zob. wzór umowy dzierżawy stosowany przez Towarzystwo Ogrodów Działkowych Płaszów (poz. 8 wykazu).

⁹³ Postanowienia takie odnaleźć można w statutach TOD z różnych części kraju, np. Towarzystwa Ogrodu Działkowego i Hodowli Drobno Inwentarza im. J. Chociszewskiego w Poznaniu, Towarzystwa Ogrodu Działkowego i Hodowli Drobno Inwentarza w Koninie (poz. 25 wykazu), Towarzystwa Gorlickie Ogrody Działkowe w Gorlicach (poz. 6 wykazu), Towarzystwa Ogrodu Działkowego w Kętach, Towarzystwa Ogródków Działkowych im. ks. Stabika w Chorzwie II (poz. 47 wykazu), Polskiego Stowarzyszenia Ogródków Działkowych im. Juliusza Ligonia w Katowicach (poz. 3 wykazu).

⁹⁴ W. *Lubawy*, Historia ogrodów, s. 19; tak samo: Z. *Kossowski*, Ogrody działkowe.

Już podczas pierwszych zjazdów Związku akcentowano potrzebę ochrony terenów ogrodów działkowych przed zabudową komercyjną ze względów urbanistycznych i społecznych⁹⁵. Powołując się na przykład państw ościennych (głównie Niemiec), skutecznej ochrony ogrodów działkowych upatrywano w uchwaleniu ustawy regulującej zasady funkcjonowania ogrodów działkowych⁹⁶. Podejmowano wobec tego, we współpracy z Ministerstwem Opieki Społecznej, próby przygotowania projektu ustawy o ogrodach działkowych⁹⁷, który jednak mimo starań Związku nie został uchwalony przez Sejm przed wybuchem II wojny światowej⁹⁸. Do najważniejszych założeń projektu Związku w wersji z 1939 r. zaliczyć można następujące postanowienia:

- 1) zadaniem ogrodów działkowych jest zaspakajanie potrzeb gospodarczych, zdrowotnych, kulturalnych i społecznych działkowców z wyłączeniem celów zarobkowych;
- 2) obowiązek zakładania ogrodów działkowych ciąży na wszystkich większych gminach, które powinny przeznaczać tereny na ogrody działkowe w planach rozbudowy miast i ośrodków przemysłowych;
- 3) gmina może przekazać zarząd ogrodem działkowym „spółdzielniom, związkom i stowarzyszeniom”, wydzierżawiając im nieruchomości, na której położony jest ogród (wówczas działkowcom przysługuje prawo poddzierżawy), bądź samodzielnie administrować ogrodem, przy czym pierwszeństwo ma mieć sprawowanie zarządu przez organizację działkowców;
- 4) spółdzielniom, związkom i stowarzyszeniom powstałym wyłącznie dla celów ogrodnictwa działkowego przysługuje pierwszeństwo w zawarciu umowy dzierżawy ogrodu działkowego;

⁹⁵ A. Pawlikowska-Piechotka, *Tradycja ogrodów*, s. 9.

⁹⁶ Zob. Protokół z V Wszechpolskiego Kongresu, s. 22, 27–33, 65, 68–69. Jako ciekawostkę wskazać można, że na terenie Śląska obowiązywała ordynacja z 31.6.1919 r. o ogródkach działkowych i dzierżawie działek (Die Kleingarten- und Kleinpachtlandordnung vom 31. Juli 1919 (Reichsgesetzbl. S. 1371), jednak z uwagi na brak przepisów wykonawczych wskazywano, że jest ona „tylko martwą literą” (zob. wypowiedź delegata TOD ze Śląska podczas obrad V Wszechpolskiego Kongresu Delegatów Związku TOD, s. 68 przywołanego Protokołu).

⁹⁷ Zob. na temat koncepcji takiego projektu: S. Wilczyński, *Ogródki działkowe*, s. 24; Z. Grzegorzewski, *Opis projektu*, s. 221–223; W. Lubawy, *Historia ogrodów*, s. 15 oraz M. Kuropatwińska, *Ogródki i ogrody*, s. 8.

⁹⁸ Zob. W. Lubawy, *Historia ogrodów*, s. 20, 25–27, 85 i n. Przytoczona publikacja zawiera tekst przygotowanego przez Związek projektu ustawy o ogrodach działkowych z 1939 r.

- 5) ogrody działkowe winny mieć charakter stały, względnie powinny być zakładane na okres co najmniej 20-letni;
- 6) przeniesienie ogrodu działkowego na inny teren wiąże się z obowiązkiem pokrycia związanych z tym szkód i strat dzierżawców działek oraz zwrotu kosztów poniesionych inwestycji przez dzierżawców.

Mimo nieskuteczności starań o przyjęcie w Polsce ustawy dotyczącej ogrodów działkowych, państwo wspierało organizacje działkowców finansowo i organizacyjnie⁹⁹.

Inna jeszcze inicjatywa Związku Towarzystw Ogrodów Działkowych RP jest ciekawa z punktu widzenia rozważań przedstawionych w niniejszej pracy. Zgodnie z wypowiedzią *W. Lubawego* Związek planował na zjeździe, który odbyć się miał we wrześniu 1939 r., debatę na temat konsolidacji struktur Związku i ściślejszego ujednoczenia i podporządkowania „centrali” lokalnych towarzystw. Jak wskazuje ten autor „dotychczasowy ustrój organizacyjny polega na tym, że każda organizacja tj. Centrala, Okręgi i Towarzystwa Ogrodów Działkowych rządzi się na podstawie odrębnych statutów dowolnie ujętych i że każdy odrębnie jest zarejestrowany pod nazwą odnośnego zrzeszenia. Jest oczywistym, że główne zasady statutu są w każdej organizacji jednolite, choćby z tego względu, że inaczej być nie może, zważywszy, że każda organizacja ogrodów działkowych czy osiedli służy jednemu celowi, jednakże zadania i cele w tych statutach są różnicie interpretowane ze szkodą nieraz głównego, właściwego celu. Na przykład w statutach niektórych organizacji ogrodów działkowych jako główny cel przewidziane jest uprawianie sportów, ćwiczeń gimnastycznych, różnych imprez, gier towarzyskich itp. Są to niewątpliwie rzeczy dobre, lecz powinny się znajdować na drugim miejscu w statutach, na pierwszym zaś miejscu powinna być przewidziana idea ogrodu działkowego dla samej idei”. W ocenie autora, który wyrażał zapewne troskę większej liczby aktywistów Związku, na znaczenie i siłę oddziaływania Związku niekorzystnie wpływało zarówno zróżnicowanie statutów poszczególnych Towarzystw Ogrodów Działkowych, jak i swoboda uczestnictwa lub występowania przez każde z Towarzystw ze Związku lub Związków Okręgowych. „Należy sobie bowiem uprzytomnić, że tylko w silnie skonsolidowanych organizacjach panuje porządek i rygor organizacyjny oraz że władze i wszelkie instytucje czy to finansowe, czy gospodarcze, odnoszą się z pełnym zaufaniem tylko do silnych, dobrze zgranych zrzeszeń, ponieważ takie tylko organizacje budzą za-

⁹⁹ *W. Lubawy*, *Historia ogrodów*, s. 20, 40, 72–73.

ufanie i mają wyrobiony autorytet”¹⁰⁰. Jak widać, zrealizowana w PRL koncepcja centralizacji i monopolizacji ruchu działkowego (o czym dalej), nie narodziła się dopiero w roku 1949. Jednocześnie podkreślić należy, że przywołany postulat nie znalazł odzwierciedlenia w przygotowanym przez Związek (omówionym wyżej) projekcie ustawy o ogrodach działkowych oraz że miał on zostać dopiero poddany pod dyskusję delegatów lokalnych Towarzystw Ogrodowych, którzy mieli przedstawić swoją jego ocenę. W 1949 r. szanse na taką dyskusję i ocenę już nie było.

I.3.2.7. Podsumowanie

Przeprowadzone badania prowadzą do wniosku, że przedwojenne ogrody działkowe najczęściej zorganizowane były w następujący sposób:

- 1) teren, na którym prowadzony był ogród działkowy, pozyskiwany był przez towarzystwo organizujące ogród od osób prywatnych, gminy bądź Skarbu Państwa na podstawie umowy dzierżawy;
- 2) ogród i jego infrastruktura tworzone były przez towarzystwo (w latach 30. często przy współudziale – w szczególności finansowym – władz lokalnych, Funduszu Pracy lub właściwego Okręgowego Związku Towarzystw Ogrodów Działkowych);
- 3) umowy dzierżawy zawierane były przez użytkowników działek z towarzystwem prowadzącym ogród działkowy;
- 4) zwykle towarzystwo było powoływane do prowadzenia konkretnego ogrodu działkowego (nazywanego kolonią), jednak istniały też towarzystwa prowadzące kilka (kolonii) ogrodów działkowych w danym mieście;
- 5) zarząd ogrodem sprawowało towarzystwo zrzeszające wszystkich użytkowników działek w danym ogrodzie;
- 6) prawo korzystania z działki w ogrodzie było ściśle związane z członkostwem w towarzystwie go prowadzącym, przy czym różne były kierunki tej zależności.

Zdecydowanie dominujący charakter uzyskał model ogrodów działkowych prowadzonych przez organizacje zrzeszające działkowców. Rozpowszechnienie się tego modelu nie było efektem regulacji normatywnej, lecz naturalnych, wynikających z potrzeb ludności, procesów społecznych. Ruch ten miał zatem ze swej istoty charakter, który współcześnie określilibyśmy jako „obywatelski”.

¹⁰⁰ Tamże, s. 20, 25–27, 54–55. Podobny postulat wysnuł S. Wilczyński, Ogródki działkowe, s. 24.